

A légi után a földi háború is elérte a településeket 1945 márciusában. A szovjetek természetesen tisztában voltak a hadiüzemek, különösen az olajfinomítók jelentőségével, akárcsak a németek. Ennek fényében érdekes, hogy utóbbiak nem tettek előkészületeket az ipari létesítmények rombolására, talán úgy vélték, hogy a bombázásoktól jelentős mértékben megrongált üzemeket a szovjetek úgysem fogják tudni egyhamar használatba venni. A bevonuló szovjetek az üzemeket katonai parancsnokság alá helyezték, és saját szakembereik irányításával, ha jelentősen lecsökkent mértékben is, de beindították a termelést. A munkások zöme folytatta a munkát, hiszen az immár szovjet irányítású hadiüzem megélhetést és bizonyos fokú védelmet is jelentett, mivel a környéken is számos atrocitás történt a civil lakossággal szemben. A harcok polgári áldozatainak számát tovább növelték a fosztogató randalírozó szovjet katonák, a jelentős anyagi károkozásról nem is beszélve. Ennek esett áldozatául a Szőny központjában álló Gyürky-kastély, bár itt a rombolásban sajnos a helyi lakosság egy része is részt vett. A kifosztott épületegyüttesben később kórházat rendeztek be.

A kötet harmadik részét egy adattár alkotja. A szerző számos, nagyrészt általa összeállított listát közöl, főként a települések háborús személyi veszteségeiről. A mű igen értékes részét képezik azok az adatsorok, amelyek a civil áldozatok, az elesett vagy eltűnt helyi katonák, valamint a környékbeli harcokban hősi halált halt magyar német és szovjet katonák neveit és adatait tartalmazzák. A fejezet végén a zsidó áldozatok felsorolása található, külön a településről deportáltak, az itt meghalt munkaszolgálatosok, valamint azok, akik a nyugatra tartó halálmenetek során Szőnyben vagy Almásfüzitőn vesztették életüket. Az adattárat a helyben állomásozó zsidó munkaszolgálatos-századok névjegyzéke zárja.

Kritika gyanánt két dolgot lehetne megemlíteni: a kisméretű és viszonylag nehezen kivethető szövegközi képek egy részét talán szerencsésebb lett volna külön képmellékletben közzétenni, bár ennek a megoldásnak alighanem anyagi okai lehettek. A lábjegyzetekben feltüntetett források nem mindegyike található meg az irodalomjegyzékben, illetve a jegyzetelés során alkalmazott rövidítések feloldását célszerű lett volna az irodalomjegyzék végén összeszedni.

Mint ismertetésem elején már említettem, szakszerűen megírt, de ugyanakkor kifejezetten érdekes összefoglalás született. Alapvetően helytörténeti munka, ám a hadiüzemekről szóló részek szélesebb érdeklődésre is számot tarthatnak. Az *Elsődleges célpontok. Almásfüzitő és Szőny a második világháborúban* című kötet a környék története iránt érdeklődőknek kifejezetten ajánlott, de a kutatók is sok értékes információra lelhetnek benne.

Bálint Ferenc

ZOHAR SEGEV

THE WORLD JEWISH CONGRESS DURING THE HOLOCAUST Between Activism and Restraint

(Walter de Gruyter GmbH, Berlin–Boston, 2014. 248 o. ISBN 9783110320022)

Zohar Segev, a Haifai Egyetem történészprofesszora kutatási területének, azaz az amerikai zsidóság történeke egy sokat kritizált, hányattatott korszakát vette alapos görcső alá legújabb művében, melynek címe a *Zsidó Világkongresszus a holokauszt idejében*.¹ Könyvének alcíme már rögtön előrevetíti a szerző konklúzióját, miszerint a tárgyalt amerikai zsidó szervezet az aktív cselekvés és az önmegtartóztatás politikája között ingadozott a holokauszt időszakában.

A szerző bevallott célja, hogy olyan levéltári anyagokat és rég elfelejtett sajtócikkeket vizsgáljon meg, melyek véleménye szerint új fényt vethetnek a Zsidó Világkongresszus (World Jewish

¹ Korábbi, a témához kapcsolódó munkáira lásd: Israel, the Diaspora, and Jewish Identity. Ed. by Danny Ben-Moshe, Zohar Segev. Brithon, Portland, 2007.; Zohar Segev: Amerikai cionisták Izraelben az ötvenes évek alatt: politikai szembenállás és a liberális alternatíva. *Ijunim be'tekumat Jisrael*, 12. (2012) 493–519. o. (ivrit)

Congress, továbbiakban WJC) sok kritikát kapott világháborús működésére (2–10. o.). „Temérdek mennyiségű irodalom létezik – írja a szerző – mely azt taglalja, hogy az amerikai zsidóság megnyire képtelen volt eredményesen cselekedni a holokauszt által fenyegetett zsidóság megmentésének érdekében” (6. o.).² David S. Wyman és Rafael Medoff neves holokauszt kutatók mellett olyan történészek is szigorúan értékelték az amerikai zsidó vezetőség holokauszt alatti tevékenységét, mint az izraeli Saul Friedländer. Külön érdekes magyar vonatkozása a történetnek, hogy a WJC alapítója és talán leginkább meghatározó vezetője a budapesti születésű Stephen Wise rabbi volt, aki nemcsak a cionista reform judaizmus meghonosítója volt a tenger túl, de az aktív politikai lobbizás egyik legelső amerikai zsidó élharcosa is.³ Wise személyét különösen sok negatív történelmi értékelés érte a múltban: maga Segev csak utal rá, de Saul Friedländer az ő számlájára írta az Amerikából a megszállt Európába induló élelmiszer-segélycsomagok leállítását.⁴

Zohar Segev okkal érezhette tehát úgy, hogy a WJC és vezetőjének története revideálásra szorul. Levéltári anyagait elsősorban az American Jewish Historical Society, a jeruzsálemi Central Zionist Archives, a cincinnati-i American Jewish Archives, a Joint archívuma, illetve Abba Hillel Silver ohioi hagyatéka szolgáltatta. A szerző emellett számos, a WJC *Congress Weekly* című lapjában megjelent értekezést és nyilatkozatot is beemelt könyvébe, mely számos forrást igényesen, alkalmanként teljes egészében idéz (191. o. skk.).

Segev munkáját azzal kezdi, hogy a WJC megalapításának körülményeit a politikai aktivitás perspektívájában vizsgálja. Mint írta, egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy egy újabb zsidó aktivista szervezetet hozzanak létre Amerikában, és a WJC központi céljait a „jelen idejű munkában” jelelte meg, szemben Palesztina gazdasági és kulturális felépítését célzó „jövő idejű munkával” (2., 12. o.). A szerző egy teljes fejezetet szentel a WJC és a cionista Zsidó Ügynökség vezetőségének és szerkezetének átfedéseire, illetve a két szervezet cionista céljaira. Mint írja, egyes esetekben, például mint amikor a neves Nahum Goldmann egyszerre töltötte be a két intézmény vezetői helyét, ugyanaz a személy volt kénytelen kikérni önmaga tanácsát a WJC és az Ügynökség ügyeinek az intézéséhez. A szerző továbbá azt is feltárta, hogy Goldmann tevékenysége során több levélben is foglalkozott a magyar zsidóság ügyeivel (13–16. o.).

Segev fontosnak tartja, hogy fényt vessen a WJC és más zsidó szervezetek polémiáira, s ezek ismeretében az olvasó jobban megérthesse a háború után a WJC-vel szemben felmerült kritikák gyökereit. Mint írta, a szervezetet többek között a Joint segélyezési alapjával való összetűzések miatt ítélték el, pedig az itt idézett, a *Congress Weekly* hasábjain megjelent szerkesztői írások kimondottan békülékeny hangot ütöttek meg (137. o.). A holokauszt témájában a szerző számos új levéltári anyaggal gazdagítja a náci zsidóüldözésekre vonatkozó híreket az amerikai publikummal megosztani kívánó 1942. novemberi Riegner-távirat sorsát, melyet amerikai és zsidó szervezetek hosszas ellenőrzési eljárás után tettek csak nyilvánossá. Segev adatai rámutatnak az eseménysor mögött álló belső vitákra, dilemmákra, a félelmekre, hogy milyen következményei lennének a telegram publikálásának, a különféle (pl. emigráns csehszlovák) forrásokból származó kérelmekre, hogy a táviratot ne publikálják, illetve a bizonyításra való várakozás idegőrlő napjaira (25., 121–123. o.). „A borzalmakat alig lehet elhinni” – írta a WJC egy jelentésében. „Higgyétek el a hihetlent!” – kérte az olvasókat ezzel szemben egy európai távirat (25., 27. o.).

Mivel a WJC-vel szemben gyakori vádként jelentkezett, hogy míg kínosan ügyelt a törvénytességre, addig negligálta az illegális embermentési módszerek kézenfekvő eszközeit, Segev a kongresszus 1944 novemberében, Atlantic Cityben tartott konferenciájának egy felszólalását idézi:

² A szerző itt leginkább a következő művekre utalhat: *David S. Wyman, Rafael Medoff: A Race Against Death: Peter Bergson, America, and the Holocaust*. New York: New Press, 2002.; *David S. Wyman: The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941–1945*. New York, 1984.; *Rafael Medoff: The Deafening Silence*. New York: Shapolsky, 1987.

³ Életrajzáért lásd: *Stephen S. Wise: Challenging Years. The Autobiography of Stephen Wise*. New York, 1949. Tevékenységéhez: *Robert Donald Shapiro: A Reform Rabbi in the Progressive Era. The Early Career of Stephen S. Wise*. New York: Garland, 1988. és *Melvin I. Urofsky: American Zionism from Herzl to the Holocaust*. Lincoln–London, 1995.

⁴ *Saul Friedlaender: The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*. New York, 2007. 304. o.

„A zsidók kiszabadítása a náci karmából most főleg a gerilla-hadviselés feladata. Egyszerűen nincsen törvényes út a túszcserétől eltekintve arra, hogy egy zsidó kijuthasson a náci Európából” (117. o.). A szerző továbbá hosszasan tárgyalja a WJC zárt ajtók mögött végbevett lobbitevékenységét. A WJC sikereként könyveli el, amikor hosszas alkudozást követően engedélyt szereztek a váltságdíjak kifizetésére és a szövetséges hatalmak autoritásának kinyilvánítására a zsidó menekültek felett, annak reményében, hogy ez a zsidók gyilkosait esetleg megrettentí (123. o.). A kongresszus a szerző által feltárt iratok szerint dél-amerikai útlevelek többé-kevésbé törvényes úton való beszerzésével, portugál kapcsolatok aktivizálásával és a lengyel emigráció mozgósításával is kísérletezett (133., 140., 220., 128. o.). „Mind a kutatók, mind a korabeli megfigyelők lekicsinyelték” a WJC által kifejtett „nemzetközi nyomás erejét” – szól a szerző véleménye (162. o.).

A magyarországi helyzetről Segev maga írja, hogy újat csupán a WJC hazai tevékenységének vonatkozásában kíván írni (165. o.). Felelemlegetve, hogy a WJC egy korai jelentése szerint Magyarország a jövőben nem lesz képes eltartani zsidó lakosságát (131. o.), Segev két hosszas jelentést elemez, melyek a WJC Magyarországgal kapcsolatos munkáját summázták a háborút követően. Ezek részben a déli határokon való zsidó menekültek átcsempészéséről szólnak, ám ez a terv leginkább a jugoszláv partizánok érdektelensége miatt nem lett sikeres. A szerző nyomát találta annak, hogy Stephen Wise arra akarta felhívni az egykori kisantant országait, hogy deklarálják, a visszacsatolt területeken élő zsidókat saját polgáraiknak tekintik. Igaz, aligha képzelhető el, hogy ez megakadályozta volna a holokauszt hazai felelőseitetteik véghezvitelében. Wise rabbi mellett azonban acionista közélet egy másik neves alakja, Leon Kubowitzki, a Yad Vashem későbbi vezetője is foglalkozott hazai hitsorsosainak ügyével. Kubowitzki Wallenberg tevékenységéről értesítette a washingtoni portugál nagykövetet, és felhívta a figyelmét a hazai zsidók borzalmas helyzetére. Mint írta, arra lenne szükség, hogy a portugál követ is a svéd küldöttéhez hasonló akciókat kezdeményezzen. Végül Segev rálelt egy olyan deklaráció-tervezetre, melyet a WJC kívánt a brit és amerikai kormány szájába adni, hogy azok védelmük alá vegyék a magyar zsidókat. A dokumentumban acionista megfogalmazás szerepel: „Az adott országok kijelentnék, hogy minden Európában maradó zsidót védelmük alá vesznek, legalábbis testi épségüket tekintve. Amennyiben bármilyen fizikai sérelem érné őket (például kilakoltatás, éheztetés stb.), az olyan következményeket fog maga után vonni, mintha mindezeket amerikai polgárokkal tették volna.” A szerzők „nagy visszhangot” vártak ettől Magyarországon, ám a nyilatkozat sohasem látott napvilágot (166–167. o.).

Segev a WJC tevékenysége helyett inkább a nemzetközi Vöröskereszt segítségnyújtását helyezte pellengérré. Arje Tartakover a Central Zionist Archives polcain megmaradt, Segev által itt idézett, ám korábban soha nem publikált emlékirataiban így fogalmaz: „A német politika az üldöztetésen túllépve egyre inkább a zsidó kiirtásának rendszerévé alakult. Az embermentő kísérleteknek reagálniuk kellett erre a változásra. E szervezet alkalmatlansága – és érdektelensége – azonban egyértelművé vált, amikor egyértelmű lépéseket kellett volna megtenni. Mikor a [Vöröskeresztet], mint humanitárius szervezetet felkértük, hogy tiltakozzon a náci zsidóellenes politikája, mint az egyetemes jogelvek megszegése ellen, a szervezet nemet mondott. Azt állították, hogy feladatuk a védelem, nem pedig a demonstráció.” Tartakover azt is felhozta, hogy ételcsomagokat sem adtak át a szervezet tagjai a zsidó foglyoknak (145. o.). A szerző szintűgy idézi Arje Ben Tov ivrit nyelvű könyvét mely a Vöröskereszt magyarországi tevékenységét kritizálja (145. o. 304. sz. lj.). A fenti megállapítások súlya azonban a WJC megvédésére irányuló igyekezet tükrében meglehetősen viszonylagos.

A Zsidó Világkongresszus a holokauszt idejében számos példát hoz még, mikor a WJC nem egymaga ért el eredményeket, de csatlakozott más szervezetek zsidómentő akcióihoz, például Bulgáriában és Dániában (162–164. o.). A szerző konklúziója, hogy csupán „a titkolódzás keltette azt a benyomást, hogy nem tett semmit” a WJC (167. o.).

A könyv hangvételén végig érezhető egy apologetikus tónus, de mivel a szerző kevés teret szán az általa vizsgált szervezet vélt vagy valós hiányosságainak ecsetelésére, így azokat megcáfolni sem tudja könnyen. Emellett olyan részleteket is kiemel Stephen Wise tevékenységével kapcsolatban, melyek saját kontextusukban értelmezve megcáfolni látszanak a könyv egyes konklúzióit, például hogy Wise egyetlen beszédében sem utalt a holokausztra 1942–1943 között, vagy hogy a tétlenségét kritizálókat „dögevőnek” titulálta (32., 70. o.).

A könyv fontos pozitívuma azonban az ivrit nyelvű emlékiratok és feljegyzések gondos idézése, aminek köszönhetően Emanuel Neumann amerikai cionista vezető, Eljahu Ejlát későbbi izraeli külügyi alkalmazott, Jicak Weiszman, Eljahu Dobkin és a törökországi Hajim Barlasz háború alatt született memoárjaiba is bepillantást nyerhet az európai olvasói (53., 95., 140., 149., 156. o.). A könyv angolsága ugyan nem kristálytiszt, de annyi bizonyos, a WJC tevékenységével foglalkozó történészek ezután nem kerülhetik el, hogy a Zsidó Világkongresszus korábban ismeretlen vagy kevésbé ismert, e könyvben feldolgozott irataira ne tegyenek említést.

László Bernát

BOGNÁR ZALÁN – JÓJÁRT GYÖRGY – REZNÁK ERZSÉBET

TÉGLÁKBA VÉSETT TÖRTÉNELEM

A ceglédi fogolytábor története és téglafalainak feliratai

(Kossuth Múzeum, Cegléd, 2013. 295 o. ISBN)

A közelmúlt történelmének fájdalmas és egészen napjainkig kibeszéletlen részét képezi a második világháború utáni hadifogolykérdés. 1944–1945-ben a hazánkat a németek alól ugyan felszabadító, de egyúttal megszálló szovjet Vörös Hadsereg több százezer magyar katonát, valamint civil állampolgárt ejtett hadifogságba és zárt az ország területén sebtében létrehozott több mint 50 különböző nagyságú fogolytáborba. A táborok közül a legnagyobbak a ceglédi fogolytábor bizonyult, melyet a város szélén lévő huszár és páncélos laktanyából alakítottak ki a szovjetek.

A ceglédi Kossuth Múzeum gondozásában 2013-ban megjelent *Téglákba vésett történelem* című kötet ennek a tábornak a történetét mutatja be, amelyben 1944 novemberére és 1946 nyara (!) között több mint 200 000 fogoly fordult meg. A kötetben számos tanulmány, visszaemlékezés, levéltári dokumentum mellett – a kötet unikum jellegét adó – több mint 300 különleges kordokumentum, téglafotó is megtalálható regiszterrel együtt, valamint a lágerben meghaltak töredékének a listája.

Reznák Erzsébet – a múzeum igazgatója – bevezető tanulmányában megismerteti az érdeklődővel a ceglédi tábor pontos elhelyezkedését (épületeinek részletes leírásával együtt), valamint azoknak vázlatos történetét egészen a 90-es évek elején bekövetkező szovjet haderő kivonulásáig, továbbá a fogolytáborhoz kapcsolódó kutatások eddigi történetét.

Bognár Zalán történész tollából – aki már két könyvet is megjelentett a témában – széles forrásbázisra alapozva megismerhetjük úgy a magyarországi, mint külön a ceglédi fogolytábor létrejöttének és működésének a körülményeit. Írását – a szűkös szakirodalom miatt – elsősorban a Hadtörténelmi Levéltárban, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a Pest Megyei Levéltárban feltárt dokumentumokra, a túlélők visszaemlékezéseire és természetesen a téglafeliratokra alapozza. Olvastán megtudhatjuk, hogy a Vörös Hadsereg elsősorban praktikus – szállítási – okból hozta létre Cegléden ezt az óriási táborát, melyet eleinte gyűjtőtáborként, később tranzitlágerként működtetett, ahonnan folyamatosan gördültek tovább a szerelvények elsősorban a romániai elosztó táborok, majd onnan a Szovjetunió felé. Még belegendolni is szörnyű, hogy volt idő, amikor „1945. május hónapban a ceglédi fogolytáborban 130 000 fő tartózkodott” – idézi a szerző a Honvédelmi Minisztérium Béke-előkészítő csoportjának a megállapítását, valamint, hogy több mint 5000 fogoly halt meg a lágerben annak fennállása alatt. A tanulmány kiemelten foglalkozik a foglyok odakerülésével, létszámával, összetételével, tábori körülményeivel, az óriási zsúfoltsággal, a kevés és ehetetlen étellel, a családtagok sokszor reménytelen küzdelmével, mellyel szeretteik sorsán próbáltak meg legalább enyhíteni – egészen a tábor teljes kiürítéséig. Megtudhatja az olvasó, hogy voltak szerencsésebb sorsú foglyok: „Cegléd polgármestere Volkov Alexandr hadnagytól 106 főt vett át, akik a hadnagy állítása szerint azért lettek szabadon bocsátva, mert 50 éven felüliek vagy 18 éven aluliak voltak. Ezt követően februárban még három alkalommal vett át a polgármester a szovjet hadifogolytábor parancsnokság megbízottjától az előbbi indokkal foglyokat. E négy, februári alkalommal összesen 546 főt engedtek el a lágerből.” (37. o.) Mások különböző katonai